

U našoj se filozofiji više puta spominjao sljedeći problem: ovisi li naše (ljudsko, subjektivno) razumijevanje povijesti o činjenici da čovjek živi u vremenu i zauzima prema njemu neki stav, ili je, obratno, postojanje povijesti odgovorno za to da mi uopće imamo neki odnos spram vremena? Treća mogućnost, da su povijest i vrijeme posve nepovezani, nije uzimana u razmatranje.

Najčešće je ovaj problem iskrsavao u kontekstu čitanja i tumačenja tekstova drugih filozofa, što je bitno usložnjavalo situaciju. Ako bismo problem pokušali postaviti zorno, mogli bismo se, recimo, zapitati kako bi izgledala »povijest« za ljude koji ne bi imali nikakav odnos prema rođenju, smrti i starenju, ili za ljude koji nemaju nikakav interes za sat ili kalendar. No, možda je ovo isuviše zorno.

U tekstu što slijedi htjeli bismo ispitati neke pretpostavke ovog problema. Pretpostavit ćemo da znamo otprilike što je vrijeme, da smo razmišljali o našoj upotrebi vremenskih izraza i da smo upoznati s filozofskom tradicijom istraživanja pojma vremena. Isto tako uzet ćemo za gotovo postojanje onog što povjesničari nazivaju »historijskim temporalitetom«. Pod time ćemo podrazumijevati sistem, organizaciju povijesnih događaja i procesa u vremenu, zajedno s načinom na koji su ti događaji i procesi bivali zamijećeni, doživljeni i interpretirani. Rukovodit ćemo se, implicitno, upotrebom termina »historijski temporalitet« kod povjesničara.

Naša tema onda glasi: kako se odnose naše općenite predodžbe o vremenu prema užem i posebnijem pojmu historijskog temporaliteta. Kako se odnose na teorijskoj razini, koje su sličnosti, razlike, implikacije?

Međutim, može li se ovo dvoje uspoređivati? Govorimo li u obim slučajevima uopće o vremenu?

Čini se da je odgovor negativan. Vrijeme-uopće teško je definirati, ali ta poteškoća ga ne čini neuhvatljivim. Prirodno vrijeme je ono što se mjeri satom, ono što ulazi u fizikalne jednadžbe, vrijeme čini dio našeg sistematskog opisa prirode i svijeta. Nasuprot tome, što je historijski temporalitet? Da li samo objektivno vrijeme kronologije? Čini se da je nešto više od toga, ali što i koliko »više«?

Priznajmo da je »historijski temporalitet« pojam drugačijeg reda, ali nastavimo, ili točnije započnimo, s uspoređivanjem! Naime, »historijski temporalitet« nije pojam koji bio beznadno višeznačan ili nejasan. Povjesničar znade o čemu govori kad kaže da je neko vrijeme teklo kontinuirano ili skokovito. Ako odbija da razdvoji objektivni vremenski tok od subjektivnog doživljaja, to je stoga što se ovo dvoje isprepliče u njegovu predmetu, a ne stoga što bih brkao na razini metode. Treba priznati da je cijeli govor o historijskom temporalitetu metaforičniji od svakodnevnog govora o vremenu, da je manje određen, da se kreće u analogijama. No ove analogije mogu biti više ili manje uspješne, metafore mogu pomoći istraživanju, a mogu ga i omesti.

Povjesničar predočuje historijski temporalitet kao nešto oblikovano, strukturirano, kao red kojeg pronalazi, re-konstruira u materijalu. Ništa nam ne priječi da ovu strukturu koju on prepoznaje ili misli da prepoznaje uspoređujemo s onim što su znanstvenici i filozofi rekli o strukturama vremena.

Zasada će nam ovaj minimalni program biti više nego dovoljan.

VREMENSKI POREDAK

Iako je opći pojam vremena precizniji od predodžbe o historijskom temporalitetu, ovaj je pojam (vremena) razmjerno siromašan. Dugotrajne rasprave o svojstvima vremenskog poretka pokazuju da naš svakodnevni govor nije baš pouzdan ni obaviješten vodič. Još teže je snaći se u znanstvenim rezultatima – rezultati postoje, ali, da bi nam nešto rekli o prirodi vremena, treba da budu interpretirani i tu se opet otvara mjesto za rasprave. Velik dio odluka ostavljen je »empiriji« – izgleda da je stvar fizikalne činjenice da vremenski možemo uspoređivati samo one događaje koji mogu biti uzročno povezani, kao i to da uzročno djelovanje traži neko minimalno vrijeme.

Optimistička pretpostavka onda glasi: pojam historijskog temporaliteta jest doduše neprecizniji od općeg pojma vremena, ali je zato nešto bogatiji i sadržajniji.

Prije svega, pojam »historijskog temporaliteta« skrojen je pogledom na određena empirijska ograničenja. Ta ograničenja su mu intrinzična, i ona, kad su jednom uvedena, mogu postati predmetom pojmovne, filozofijske analize.

Nadalje, pojam historijskog temporaliteta sadrži stanovitu normativnu, regulativnu dimenziju. Upotreba tog pojma u povijesnoj znanosti nosi sa sobom obvezu na neki konačni red među činjenicama, na vremensku organizaciju i, da se poslužimo fenomenologijskim terminom, na neko jedinstvo smisla.

Treće, ovaj je pojam vezan uz povijesno činjenje, i uz ideju djelatnika koji odlučuje, vrednuje, planira u nekom kontekstu ili situaciji.

U tom bi smislu pojam historijskog temporaliteta mogao biti informativan.

Ilustrirat ćemo rečeno jednostavnim primjerom. Već više stoljeća traje debata o tome da li je vrijeme apsolutna ili pak relacionalna kategorija. Pristaše prvog rješenja tvrde da vrijeme predstavlja objektivni okvir događaja, nepromjenjiv i u tom smislu apsolutan. Pristaše suprotnog stava tvrde da je vrijeme samo sustav odnosa i da su naši vremenski pojmovi zapravo apstrakcije kojima opisujemo ovaj sustav odnosa. Diskusija se često koncentrirala oko pitanja postoji li »prazno« vrijeme, tj. vrijeme bez promjene, odnosno, je li postojanje takva vremena barem zamislivo. Naime, ako možemo bez proturječja zamisliti postojanje vremena u kojem se ništa ne događa, onda bi naš pojam vremena trebao obuhvaćati nešto više od odnosa među događajima.

Postavimo li pitanje kako stvar stoji s historijskim temporalitetom, uočiti ćemo značajnu razliku. Dok u slučaju vremena-uopće ima zasigurno smisla raspravljati o praznom vremenu, u slučaju historijskog temporaliteta takva rasprava izgleda bespredmetnom. Historijski temporalitet uglavnom i shvaćamo kao temporalitet niza povijesnih događaja i procesa, i čini se da on doslovno nije ništa izvan i neovisno od takva niza. Drugim riječima, kad smo se jednom uopće odlučili da govorimo o historijskom temporalitetu, obvezali smo se na pretpostavku o »punom« vremenu.

Znači li to da je historijski temporalitet zasigurno samo relacionalan? Nažalost, odgovor nije posve jednoznačno određen gornjom argumentacijom. Naime, razmatranje vremenskih odnosa (prije–kasnije) u historijskom temporalitetu ide vrlo jasno u korist relacionalnog shvaćanja. Međutim, ostaje otvoreno pitanje vremenskih »kvaliteta« događaja – oni nam se nadaju kao »prošli« ili »sadašnji« ili »budući«. Ako bismo ove kvalitete mogli razlikovati u okviru relacionalnog shvaćanja temporaliteta, tada bismo zasigurno mogli reći da historijski temporalitet traži relacionalno shvaćanje vremena.

Pogledajmo sada što je s onim svojstvima temporaliteta koja su neovisna o mjeranju (topološka), kao što je npr. narav vremenskih relacija. Sasvim ćemo ukratko spomenuti dva para svojstava, kontinuitet naspram diskretnosti i konač-

nost naspram beskonačnosti, da bismo većinu prostora posvetili vremenskim kvalitetima i odnosima.

Jedan je od značajnijih rezultata suvremenih analiza vremena taj što se pokazalo da se najznačajnija topološka svojstva vremena mogu formulirati pomoću pravila što se odnose na vremenske iskaze. Istražujući logiku glagolskih vremena A. Prior je zacrtao sustavne veze između važenja pojedinih vremenskih iskaza i topologije vremena. Ovi rezultati nam omogućuju da tvrdnje o vremenskoj topologiji izrazimo meta-jezički, kao sintaktičke zahtjeve na vremenski »jezik«.

U slučaju historijskog temporaliteta ne možemo se pozvati na ovakve olakšice. Upotreba izraza kao što je »kontinuiran« i »diskretan« ovdje postaje razvodnjenija, metaforičnija. Međutim, ako, kao što smo učinili na početku, prihvatimo stanovit stupanj metaforičnosti kao nužan kad je riječ o historijskim temama, moći ćemo ipak nazrijeti neke obrise stvarnih historiografskih problema.

Kad se govori o kontinuitetu u historiji, izraz »kontinuitet« ne povlači za sobom cijelu glomaznu prtljagu kojom je opterećen u prirodnim znanostima. Historija posjeduje svoja »**minima sensibilia**«, svoju »zrnatost«, i povjesničar nigdje neće raditi s beskonačno malim prijelazima. Opreka kontinuirano/diskretno odnosi se na povezanost povijesnih događaja, nasuprot postojanjima »rezova«, na postupnost prelaženja. Ako se pomirimo s metaforičnošću, moći ćemo čak rekonstruirati neke od spomenutih sintaktičkih zahtjeva.

Evo primjera. Govorimo li o drevnom Bliskom istoku i o nastanku gradova, možda ćemo ustvrditi da je nastanak gradova kontinuiran proces, ili proces čiji je temporalitet kontinuiran. To će onda povlačiti sljedeće: ako u nekom trenutku t važi iskaz »Još nema grada«, onda postoji neki trenutak t u kome isti iskaz još uvijek važi. Konkretno, branilac teze o kontinuiranu nastanku grada bit će sklon tvrditi da ni Catal Hüyük ni rani Jerihon (nasuprot mišljenju arheologa koji su ih otkopali) »još nisu« gradovi, iako »više nisu« sela. Tako će moći odbiti da identificira posljednji trenutak (stoljeće?) u kojem još nemamo gradova i za kojim bi slijedio prvi u kojem grad već postoji.

Navedeni primjer nam sugerira jednu krupnu preinaku koja je potrebna ako želimo opreku kontinuirano-diskretno primijeniti na historijski temporalitet. Naime, umjesto da je primjenjujemo bez specificiranja, bit će dobro da je relativiramo spram konteksta relevantnih interesa. Ako nas zanima nastanak gradova, onda je temporalitet događanja na drevnom Bliskom istoku za nas, recimo, kontinuiran. Međutim, ako su naši interesi manje ambiciozni, ako nas recimo zanimaju varijacije ukrasa na onodobnoj keramici, možda ćemo primjećivati rezove i skokove tamo gdje bismo inače prihvatili kontinuitet. Kontinuitet i diskontinuitet tako gube apsolutni karakter. No, ništa nas ne sprečava da uspoređujemo različite nizove. Ako otkrijemo da postoji neki trenutak T takav da se velik broj »rezova« u različitim nizovima nalazi u dovoljno maloj okolini T -a, možemo govoriti o T -u kao točki prekida u ne-relativiranom smislu. Važno je, međutim, da je to stvar empirijskog, aposteriornog nalaženja i otkrivanja. Glavna opasnost za pokušaje filozofskog razmišljanja nad povijesnim materijalom, kad se radi o diskontinuitetu jest da se vremenu prida samostalna uzročna moć. U tom slučaju se izvrće red istraživanja i zaključuje otprilike ovako: budući da trenutak T predstavlja rez »revoluciju«, onda samo ta činjenica objašnjava razlike između nekih stanja prije T i stanja nakon T . Filozofija povijesti vrvi primjerima ove pogreške.

Opreka kontinuirano-diskretno primjenjiva je, dakle, i na historijski temporalitet, ali je njezina primjena ovdje daleko manje precizna i određena negoli je u slučaju vremena uopće.

Kod druge opreke, konačno-beskonačno, problem se rješava sam od sebe i pokazuje se kao trivijalan. Historijski temporalitet je, naravno, ograničen i to nedvosmisleno empirijskim ograničenjima: povijest počinje u vremenu i ta nas činjenica oslobađa zamršenih antinomija kakve nam priređuje prirodno vrijeme. Ostaje, međutim, pitanje »kraja povijesti«. Kako to pitanje, međutim izlazi izvan domašaja povijesne znanosti, ostavit ćemo ga zasada po strani.

Iz dosada rečenog vidljivo je da usporedbe historijskog temporaliteta s našim općenitim pojmom vremena mogu biti informativne. Pogledajmo kako stoji stvar s vremenskim kvalitetama, atributima ili dimenzijama.

Prošlost, sadašnjost i budućnost

Filozofi su dosta raspravljali o odnosu vremenskih relacija i vremenskih atributa.

Relacija »prije« (odnosno »poslije«) razmjerno je neproblematična. Ona uvodi uređenje u skup događaja, uređenje koje, barem na prvi pogled, izgleda nekako objektivno i samorazumljivo. Naravno, moguće je raspravljati o tome mora li to uređenje nužno biti takvo da za svaka dva događaja važi da je ili prvi raniji od drugoga, ili drugi od prvog, ili da su istodobni (linearnost), ali to pitanje ne dovodi ozbiljno u sumnju naše razumijevanje ove relacije. Spominjemo da se u literaturi niz događaja uređen relacijom »prije« (odnosno njezinim konverzom) često naziva B-nizom (po Mac Taggartu).

Vremenski atributi »prošlo«, »sadašnje« i »buduće« ne ponašaju se tako jednostavno kao relacije. Jučerašnji događaj bio je prekjučer budući događaj, jučer u neko doba sadašnji, a danas je on prošli događaj. Pokušamo li fiksirati neku čvrstu Sadašnjost, upast ćemo u naivne pogreške. Pokušamo li zamisliti neki potpun opis događaja koji bi svakom događaju pripisao i sve njegove vremenske atribute, naći ćemo se pred paradoksima. S druge strane vremenski atributi (koji čine tzv. A-niz) nose sa sobom neke važne ontologijske pretpostavke: budućnost ne djeluje uzročno na prošlost, budućnost je podložna mijenjanju, prošli događaji više »ne postoje«. Te pretpostavke nisu nikakvi spekulativni zahvati, već sasvim obične presupozicije našeg razmišljanja i djelovanja.

Mnogi filozofi, od Leibniza do danas, niječu realnost vremenskih atributa. Kako stoji stvar u slučaju povijesnog temporaliteta?

Svatko će se, vjerojatno, složiti da povijesni temporalitet obuhvaća niz vremenskih odnosa (B-niz). Kako je s atributima (nizom A)?

Izgleda mi da ovdje dolazi do punog izražaja razlika između pojmovno slabije determinirana »vremena« i jače determinirana »historijskog temporaliteta«.

U slučaju historijskog temporaliteta možemo tvrditi da atributi prošlog, sadašnjeg i budućeg ulaze u **definiciju** temporaliteta, dok je kod vremena-uopće sporno i otvoreno pitanje koliko mu ovi atributi uistinu intrinzično pripadaju.

Kako se to pokazuje u radu povjesničara, u hermeneutici povijesnog događanja?

a) Povjesničar koji proučava dugoročne promjene (ne ulazeći u detalje ljudskih čina) stavlja naglasak na uzročno-posljedične nizove, na akumulaciju djelomičnih uzroka koji su doveli do dugotrajnog procesa i koji su ga održavali. Pritom mu vjerovanje u neprekretnost uzročno-posljedičnog niza služi kao apriorni okvir. Drugim riječima, on pretpostavlja usmjereno, anizotropno vrijeme, razlikovanja u kauzalnim mogućnostima koja karakteriziraju prošlo i sadašnje i razlikuju ga od budućeg. Drugim riječima, ako filozof prirode i može spekulirati o tome kako bi budući događaji mogli, u drugačijim empirijskim uvjetima, uzrokovati prošle, na razini razmišljanja o povijesnom temporalitetu apriorna je istina da samo prošli i sadašnji događaji imaju uzročni potencijal.

b) Povjesničar kojeg zanimaju kratkoročne promjene i koji je orijentiran na događaj više negoli na proces još je više vezan pretpostavkom o kvalitativnoj razlici između prošlog, sadašnjeg i budućeg.

Njegov su predmet, naime, ljudski čini. Hermenautika ljudskog djelovanja pretpostavlja da, barem u nekom minimalnom smislu, razumijemo djelatnikove postupke, što bi onda uključivalo barem neke od sljedećih aspekata:

– prikaz djelatnikove problemske situacije: stvarne i subjektivne mogućnosti, kako one koje su doista otvorene pred djelatnikom, tako i one koje su možda bile ranije aktualne, ali su u vrijeme donošenja odluke »zatvorene«, ili-se takvima čine djelatniku;

– prikaz relevantnog sektora djelatnikova iskustva;

– djelatnikovo planiranje i donošenje odluke.

Očito je da svaki od ovih prikaza mora računati s razlikovanjem temporalnih atributa. Čak i pod pretpostavkom da povjesničar vjeruje da je niz atributa (A-niz) iluzoran, on treba da ovu »iluziju« ugradi u svoj prikaz djelatnikova problemskog prostora.

c) Atribut »prošlog« ulazi u definiciju povjesničarova predmeta. Teritorij na kojem se povjesničar kreće određen je kao područje »prošlih« događaja, koji mogu, možda moraju, sezati do sadašnjosti.

Jedan od davnih fantazama historijskih istraživanja bilo je nalaženje i utvrđivanje početaka – tko je prvi, kada je... itd. Povijesna znanost danas više ne postavlja ista pitanja, ili ih barem ne postavlja na isti način. Međutim, intrinzična veza povijesnog interesa i pretpostavke o zbiljnosti temporalnih atributa ostala je karakterističnom i onda kad je historiografija napustila apsolutne početke i zajedno s njima vjerovanje u neku takvu prvu i iskonsku »prošlost«.

Ostaje nam da razmotrimo jedan prigovor: Ima povjesničara i anropologa koji naglašuju proizvoljnost kronološkog sistema. Oni potcrtavaju činjenicu da povjesničar može i mora na različite načine organizirati materijal ovisno o tome s kojim redom veličina radi. Npr. povjesničar koji piše pregled povijesti čovječanstva radit će sa stoljećima kao približnom mjerom, antropolog koji zalazi u prahistoriju radit će sa tisućljećima, dok pisac povijesti drugog svjetskog rata može raditi s danima, u posebnim okolnostima i sa satima. Kad smo se jednom suočili s ovom raznolikošću, može nam se učiniti da ona ima za rezultat relativiranje simultanosti historijskog temporaliteta (slično kao što za fizičko vrijeme ima specijalna teorija relativnosti); za antropologa dva su neoliciana koje dijeli nekoliko stoljeća više-manje međusobni suvremenici, dok će moderni povjesničar razlikovati ratnu od predratne generacije koje dijeli možda dvadesetak godina. Tako »sadašnjost« jednom traje stoljećima, a drugi put danima.

Na ovaj prigovor može se ponuditi više odgovora:

Možemo reći da je za naš argument sasvim dovoljna »sadašnjost« definirana unutar nekog okvira, neke dane kronometrije. Time ustvari ponavljamo sličnu argumentaciju kakva je bila ponuđena na temu fizikalne simultanosti. Reći ćemo tako sljedeće: budući da nas ionako zanimaju uzročne veze među događajima, potrebno nam je razlikovanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti onoliko rafinirano koliko su to i naši kauzalni pojmovi. Ako povjesničar može razaznati kauzalne lance čiji su antecedensi stoljetna događanja, onda ćemo i »prošlost« opisivati »krupnim zrnom«, kategorijama koje obuhvaćaju stoljeća. Obratno, ako radimo s danima.

Možemo, međutim, ponuditi nešto istančaniju pretpostavku. Možemo reći da su »krupnozrnati« opisi samo okvirni opisi koje prihvaćamo u nedostatku i u očekivanju boljih. Tako je npr. arheologija do otkrića mjerenja pomoću izotopa C-14 radila uglavnom s relativnim kronologijama. To ne znači da je ona imala nekakav poseban temporalitet koji bi bio imanentan arheološkom pristupu, već samo da se arheolog snalazio s onim što je imao.

Ako su ova dva odgovora takva da se orijentiraju na mikrostrukturu vremena, treći se tiče makrostrukture. Svi se kronološki sistemi moraju, barem u načelu, dati uklopiti u jedinstveni opis. Taj regulativni okvir opće povijesti ovdje ne shvaćamo sadržajno (kao neku jedinstvenu povijest čovječanstva ili »rodnu povijest«) već samo kao formalno-temporalni okvir. U tom okviru dobivaju svoje mjesto kako milenijski procesi tako i jednodnevna događanja.

Rezimiram. Predložena skica odnosa između našeg pojma vremena i povjesničareve ideje »historijskog temporaliteta« pokazuje da od ova dva pojma niti jedan ne slijedi neposredno iz drugoga, niti se na njega jednostavno svodi. Ako »historijski temporalitet« i nije ništa drugo doli posebna primjena našeg pojma vremena na povijest i kulturu, ova primjena toliko je specifična da traži zaseban tretman. Odnos pojmovnog i empirijskog drugačiji je u jednom i u drugom slučaju, a niti pojmovni instrumenti nisu isti (dovoljno je sjetiti se uloge matematičke reprezentacije u našoj slici prirodnog vremena i u onome što je postalo standardnom znanstvenom analizom te slike).

No, kakva je u svemu ovom uloga hermeneutike historijskog temporaliteta? Barem sljedeća: često se piše kao da su specifičnosti onog što smo mi promatrali kao historijsko samo specifičnosti ljudskog, psihologijskog vremena. Međutim, psihologijski doživljaj vremena nije sam po sebi toliko diferenciran i artikuliran da bi osigurao raznovrsnost kakvu susrećemo »na terenu«. Potrebna je historijska i znakovna objektivizacija da bi trenutni doživljaj dobio artikulaciju i strukturu.

Mi smo se zadržavali na najopćenitijim, minimalnim strukturama temporaliteta. Zadovoljili smo se time da razlikujemo kontinuiran temporalitet od diskretnog, da skrenemo pažnju na trivijalnu činjenicu da povjesničar, kad je na poslu, razlikuje prošlo od sadašnjeg... No, hermeneutike temporaliteta obično su ambicioznije. Hermeneutičar će biti sklon reći da su ove minimalne strukture samo kostur, skele, a da je pravi posao interpretira da analizira složene simbolizacije vremena, vrijeme koje je postalo sustav smisla, dio kulture u čijim su simboličkim vrijednostima pohranjena iskustva i anticipacije koje kulturu karakteriziraju. Kulturalno vrijeme, reći će on, simbolički je sustav koji treba da razumijemo, da izložimo. Semiotičar će reći da je kulturalno vrijeme kodirano i natkodirano vrijeme. Priznajemo da su to uvidi od velika značenja za razumijevanje kulture i povijesti. No ne valja zaboraviti da povlačenje granica ovdje ne može biti sasvim proizvoljno. Da bismo mogli imati neki simbolički prikaz vremena, potrebno je da to bude prikaz vremena, a ne nečeg drugog. Kulturno kodiranje vremena treba razumjeti i izložiti a to znači da moramo znati što se kodira, na čemu i, eventualno, za koga. Prolistamo li neke od poznatijih knjiga na temu »kulturalnog« vremena, često ćemo naići na posve neobaveznu metaforiku: pod strukturom vremena podrazumijeva se organizacija nečije biografije ili autobiografije, »doživljaj vremena« ustvari je način na koji junak biografije doživljuje općenito svoj život i slično. Katkad se posve fantastične pretpostavke o samo logički megućim tokovima događaja izlažu kao uvidi u neki istinskiji temporalitet.

S obzirom na takvu poplavu, razumnije je pozabaviti se minimalnim vidovima problema.

Summary

This article discusses about relation between the concept of time and the idea of »historical temporality« in humanities. The author presents the problem using especially philosophical and historical aspect of it.